

UDK: 902/904

ORCID: 0009-0005-6596-5975

QADIMGI XORAZM HUDUDI TABIIY SHAROITINING URBANIZATSION JARAYONLARNING SHAKLLANISHIGA TA’SIRI

Baxtiyarov Sirojbek Ilxombek o‘g‘li

Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

e-mail: s_baxtiyarov96@mail.ru

Tel: +99899-413-78-73

Annotatsiya Mazkur maqolada qadimgi Xorazm vohasida urbanizatsion jarayonlarning shakllanisha sabab bo‘lgan tabiiy omillar haqida so‘z yuritiladi. Xorazm hududida shaharlarning bevosita irrigatsiya tizimi bilan bog‘liqligi urbanizatsiya jarayonining rivojlanishida o‘ziga xos ahamiyatga ega hisoblanadi.

Kalit so‘zlari: qair dehqonchiligi, qazuv, “ko‘k qamish toshqini”, “yulduz toshuvi”, Sariqamishbo‘yi, Orol – Kaspiy hududi.

ВОЗДЕЙСТВИЕ ПРИРОДНЫХ УСЛОВИЙ ДРЕВНЕГО ХОРЕЗМА НА ФОРМИРОВАНИЕ УРБАНИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

Аннотации В данной статье рассматриваются естественные факторы, способствовавшие формированию урбанизационных процессов в древнем Хорезмском оазисе. Тесная связь городов Хорезма с ирригационной системой имеет особое значение в развитии процесса урбанизации.

Ключевые слова: земледелие кайр, казув, “кук камиш тошкини”, “юлдуз тошуви”, Сарикамишбуйи, Приарало-Каспийская область.

THE INFLUENCE OF THE ANCIENT KHOREZM REGION'S NATURAL CONDITIONS ON THE FORMATION OF URBANIZATION PROCESSES

Annotation Natural factors that caused the formation of urbanization processes in the ancient Khorezm oasis are discussed in this article. The direct connection of cities with the irrigation system in the Khorezm region is of particular importance in the development of the urbanization process.

Keywords: kair farming, qazuv, “ko‘k qamish toshqini”, “yulduz toshuvi”, Sarykamys region, Aral-Caspian area.

Kirish.

Dunyo aholisining aksariyat qismi ham quruqlik hududlarida yoki suv havzalarida yashab, o‘z xo‘jaligini tashkil qilishgan, shuning asosida taraqqiy qilib, o‘z davlatchiligiga, shaharlariga va o‘ziga xos sivilizatsiyasini ham shakllantirganlar. Hududlarning suv bilan ta‘minlanish darajasi urbanizatsion jarayon rivojining ham o‘ziga xosligini ta‘minlagan. Shu jihatdan qaralganda hududlarning suv bilan ta‘minlanish darajasini tadqiq qilish muhim hisoblanadi.

Bizga ma‘lumki, qadimgi Xorazm hududi asosan cho‘l va dashtlardan iborat bo‘lgan. Bunday yerlar dastlab chorvadorlar tomonidan o‘zlashtirilgan. Ko‘chmanchi chorvadorlar bronza davriga kelib, hududning tabiiy sharoitiga moslashib, qair dehqonchiligi bilan shug‘ullanishgan [2]. Xorazm vohasining og‘ir tabiiy iqlim sharoitiga moslashib, o‘troq dehqonchilikni shakllantirganlar. Amudaryo suvlari vohaning hosildorligini ta‘minlagan. Urbanizatsiyasining asosini tashkil qilgan dehqonchilik vohalarining tashkil qilinishida Amudaryo va uning o‘zanlari faoliyati muhim omil bo‘lib xizmat qilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va metodlar. Xorazm vohasida urbanizatsiya jarayonlarining shakllanishi sabablarini asosan arxeologik tadqiqot ishlari natijasida va yozma manbalar asosida tadqiq qilishimiz mumkin. Xususan, XX asrning o‘rtalaridan boshlab keng ko‘lamdagi arxeologik tadqiqot ishlari natijasida hududda urbanizatsiya jarayonlarining shakllanishi davri, sabablari va oqibatlari haqida xulosalarga kelingan. S.P.Tolstov, O.A.Vishnevskaya, V.N.Yagodin, M.Mambetullaev, S.B.Bolelov, S.R.Baratovlarning arxeologik tadqiqotlar natijalari bo‘yicha xulosalar olingan.

Yozma manbalarga misol tariqasida S.Tolstov, Y.G‘.G‘ulomov, B.I.Vaynberg, A.Asqarov, B.Eshov va N.Egamberdiyevlarning monografiyalari va maqolalarida urbanizatsiya jarayonlarinig shakllanisha sabab bo‘lgan omillar masalalari o‘rganilgan. Maqola obyektivlik, tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, xronologik izchillik, umumlashtirish, asoslash, arxeologiya, etnografiya, geografiya fanlari natijalaridan foydalanish tamoyillari asosida yoritilgan

Tahli va natijalar. Xorazm vohasida insonlarning yashashi uchun qulay tabiiy sharoitning mavjud bo‘lishi Amudaryo va uning suvlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Amudaryo va uning o‘zanlaridagi suvning harakati qadimgi Xorazm davlati aholisining turmush tarzini belgilagan. Daryo o‘zanlarida suvlar harakati doimiy bo‘lmagan, o‘z yo‘nalishlarini o‘zgartirib turgan. Suv bormay qolgan o‘zanlar eski yoki qadimgi o‘zanlar nomi bilan atalib, ular qurib qolsa, aholi u yerni tark etgan va suv yo‘li bo‘ylab harakat qilgan. Aholining tashlandiq manzilgohlari qum ostida qolib, ko‘milib ketgan. Bu yodgorliklarda madaniy qatlamlar yaxshi saqlangan. Ularni arxeologlar tadqiq qilib, Xorazm tarixi bilan bog‘liq voqea va hodisalarni chuqurroq yoritish imkoniga ega bo‘lishgan. Amudaryo havzasiga yaqin, suv bilan doimo ta‘minlanib turgan joylarda aholi eng qadimgi davrlardan bugungi kungacha iste‘qomat qilib kelayotgan joylarda ko‘p qatlamli yodgorliklar shakllangan. Bunday hududlarda qadimgi madaniy qatlamlar keyingi davrda aholining o‘zlashtirishi natijasida yoki

yo‘qolib ketgan yoki keyingi davr manzilgohlari ostida qolib ketgan. Xorazm vohasining bunday jihati ham hududdagi urbanizatsiya jarayonlarini to‘liq yoritish imkonini kamaytiradi.

Amudaryo quyi oqimidagi o‘zanlarning suvidan aholining unumli foydalanishi natijasida, ya’ni sun’iy sug‘orish tizimlarining qurilishi dehqonchilik vohalarini shakllantirgan. Dehqonchilik vohalarida esa, hududni boshqarish uchun shaharlar qurilgan. Shaharlarning joylashgan joylariga qarab, ularning qanday maqsadga foydalanilganligini aniqlash mumkin [7]. Bu esa, qadimgi Xorazmdagi urbanizatsion jarayonlarning o‘ziga xos tarzda kechganligini aks ettiradi.

Dunyo miqyosida shaharlarning vujudga kelishi sabablari hunarmandchilikning alohida soha bo‘lib ajralib chiqishi bilan belgilanadi, lekin qadimgi Xorazmda ilk shaharlarning tashkil topishi bu jarayon bilan bog‘lanmagan. Aksincha aholining migratsiyasi va chorvador aholining o‘troqlashuvi bilan kechgan.

Qadimgi Xorazmdagi shaharlarning tashkil qilinishi va kengayishi uning tuprog‘ining unumdorligi bilan ham bog‘liq. Amudaryo o‘zining tez oqishi natijasida o‘zi bilan ko‘plab loyqa suvlarni olib kelgan va suv toshqini jarayonlarida yoki dalalarni sug‘orishda bu loyqa suvlarning unumdorlikni ta’minlangan. Ya.G‘.G‘ulomov o‘zining “Xorazmning sug‘orilish tarixi” asarida Amudaryo suvining loyqaligi darajasini V.V.Sinzerling tadqiqoti asosida Nil daryosi bilan qiyosiy solishtirgan. Suvning loyqaligi har doim ham dehqonchilikda foyda bermas ekan, qachonki loyqadagi zarrachalar o‘rtacha kattalikda, ya’ni diametri 0,05—0,005 mm gacha bo‘lsa, shunda dehqonchilikda foydali hisoblangan [2]. Nil daryosining suviga nisbatan Amudaryo suvi loyqasining dehqonchilikda foydali ekanligini ko‘rsatib berganlar. Amudaryo suvidagi minerallar orasida tuproq unumdorligini belgilovchi ohaq va kaliy elementlari foiz jihatdan ko‘pligi aniqlangan, Nil daryosida fosfor kislotasining miqdori ko‘p bo‘lgan [2]. Tuproq tarkibida ohak mavjud bo‘lsa, tuproq zararli yoki qora sho‘rhoklarning paydo bo‘lishining oldini olgan[3]. Bu jihat ham Xorazm vohasida dehqonchilikda mo‘l olishni ta’minlab bergan. Shu bilan birga loyqa suvlar o‘zan va kanallarning loyga to‘lib qolishi va suv yo‘lining berkilib qolishga ham sabab bo‘lgan. Loyqalarning o‘zanda to‘planib qolishi natijasida suv o‘z yo‘lini o‘zgartirib boshqa joyga yo‘nalgan. Bu ham dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi aholiga murakkablik tug‘dirgan. Qadimgi davrlarda kanal va ariqlarni tozalash ishlari bilan ma’lum bir qabila yoki urug‘ emas, balki davlat ahamiyatiga loyiq ish hisoblangan. Davlat miqyosida barcha aholi kanal va ariqlarni tozalash ishlariga jalb etilgan. O‘rta asrlarda kelib, u soliq turi bo‘lib, “qazuv” deb atalgan va 12 kunlik majburiy xizmatga aylangan [2]. Bunda aholi bosh kanallarni tozalash, to‘g‘on, damba qurish kabi ishlarni bajarishgan.

Xorazm vohasida suvning yo‘nalishlari, suv toshqini, sun’iy sug‘orish tizimlarini qurish va boshqarish ishlari markazdan boshqarilgan. Bu ishlar bilan qohinlar shug‘ullanganligi aniqlangan. Ibadatxonadagi qohinlar yulduzlarning harakatlarini o‘rganish bilan suv toshqini qachon va qancha vaqt ro‘y berishini aniqlashgan [4]. Shu kalendarga asosan aholi suv toshqinlaridan ham himoyalangan va suv toshqinlaridan dehqonchilikda unumli foydalanishga harakat qilgan.

Amudaryoda bahor va yoz oylarida suv toshqini kuzatilgan. Bu Amudaryoning boshlanish qismidagi Hindiqush tog‘idagi muzlik erish darajasi bilan bog‘liq bo‘lgan. Tadqiqotchilar Amudaryoda yiliga to‘rt marta suvi toshqini bo‘lishini aniqlaganlar. Xorazm aholisi Amudaryo bo‘ladigan suv toshqinlarining vaqtini tabiatdagi o‘zgarishlar orqali bilishgan va shu asosda suv toshqini bo‘yicha kalendar ham ishlab chiqilgan. Y.G‘.G‘ulomovning tadqiqot ishida shu toshqinlar haqida ma‘lumot to‘liq berilgan [2]. Mart oyining oxirlarida birinchi toshqin ro‘y bergan. Buni aholi ko‘k qamishlarning o‘sib chiqishi bilan aniqlaganlar va bu davrda ro‘y beradigan suv toshqinini “ko‘k qamish toshqini” deb atashgan. Ikkinchi suv toshqini ham bahor oyiga to‘g‘ri kelgan. U aprel oyi o‘rtalarida sodir bo‘lib, bu davrda oq baliqlar Orol dengizidan Amudaryoning yuqori oqimiga suzib o‘tganlar. Shuning sababli bu toshqin “oq baliq toshqini” deb atashgan. Uchinchi suv toshqini may oyi o‘rtalarida sodir bo‘lgan, buni Hulkar yulduzi turkumining osmonda ko‘rinishi bilan aniqlashgan va uni “yulduz toshuvi” deb ataganlar. To‘rtinchi suv toshqini yozning chillasi davriga to‘g‘ri kelgan va eng kuchli toshqini hisoblanib, qirq kun davom etgan. Bu toshqinni shu xususiyatidan kelib chiqib “qirq chilg‘ov toshuvi” deb atashgan. Iyunning ikkinchi yarmidan boshlanib, avgust boshlarida tugagan [2][5]. Abu Rayhon Beruniy asarida bu toshqin haziran (iyun) oyining 24 chi sanalarida boshlanib, eng kuchaygan payti tamuz (iyul) oyining 25 sanalariga to‘g‘ri kelishini yozib qoldirgan [1].

Suv toshqini vaqtining kechikishi dehqonchilik ekinlari ekish yoki sug‘orish vaqtining kechikishiga olib kelgan. Shu jihatdan suv toshqinlari jarayoni ham doimo nazorat ostida bo‘lib turgan. Agar suv toshqin vaqtida me‘yorida ortib ketsa, bu ham aholiga talofot olib kelgan. Uning oldini olish ham qadimgi irrigatorlar oldida turgan muhim vazifalardan biri bo‘lgan. Qadimgi davr aholisi toshqin jarayonlariga ilohiy qudrat timsoli sifatida qarashgan. Amudaryoni iloha sifatida qarab, unga qurbonlik keltirib turilgan. Amudaryo toshqini vaqti kechiksa ham, toshqin suvi me‘yoidan ortib ketsa ham qurbonlik keltirilgan [7]. Tadqiqotchilar tomonidan Amudaryoga qurbonlik keltirish marosimlari XX asrning boshigacha davom etganligi aniqlangan.

Amudaryo suvining beqarorligi qadimgi Xorazmda sun‘iy sug‘orish tizimlarini mukammal qurilishini talab qilgan. Shundagina vohada dehqonchilik qilish imkoni bo‘lgan. Tadqiqotchilar fikricha, vohaga dehqonchilik madaniyati sharqdan kirib borgan [6]. Don mahsulotlarining urug‘lari ham tashqaridan olib kelingan degan xulosani berishgan. Amudaryoning quyi qismida aniqlangan yovvoyiy o‘simliklar orasida donning yovvoyiy turlari aniqlanmaganligi sababli shunday fikrga kelganlar.

Xorazmda sun‘iy sug‘orish tizimlari qurishda eng muhim va qiyin vazifa kanal boshini qurishda joy tanlash bo‘lgan. Bu jarayonda irrigatorlar kelayotgan suv toshqini boshqara olishlari, kanal va ariqlarga yetarli suvni yo‘naltira olishlari kerak bo‘lgan. Bunda ular quyidagiga ahamiyat berishgan:

1. Kanal boshi quriladigan joyning qirg‘oq tuproqlari mustahqam bo‘lishi lozim bo‘lgan. Daryo qirg‘oqlari ko‘pincha loyqa suvning to‘planishi natijasida yumshoq bo‘lib qolgan. Agar

kanal boshi toshqin paytida suvni ushlab tura olmasa, suv boshqa tomonlarga chiqib ketib, ariqlarga suv bormay qolish ehtimoli kuchli bo‘lgan.

2. Suv toshqini davrida o‘zanga suv kelishini ham inobatga olishlari lozim bo‘lgan. Ko‘pincha toshqin paytida asosiy oqim o‘z yo‘nalishini o‘zgartirishi mumkin bo‘lgan. Shuning uchun suv doimiy va mo‘tadil oqadigan joylardan foydalanishga harakat qilganlar.

3. Tanlangan joy daryoning eski boshiga to‘g‘ri kelmasligi lozim. Bu ham suv yo‘nalishini nazorat qilishni kamaytirgan.

4. Kanal boshidan katta kanallar chiqarilmagan, suv toshqini davrida bunday yirik kanallarda suv ko‘payib ketsa uni boshqarish murakkab bo‘lgan.

5. Katta toshqin kanalining boshini bir necha joydan ochganlar. Ularni kichik bo‘lganligi sababli boshqarish oson bo‘lgan, tezda tartibga solingan va daryoning o‘pirilish xavfi kamaygan [2].

Xorazmdagi irrigatorlarning mahorati tufayli kanallar doimo suv bilan ta‘minlangan. Suvni ko‘proq oqizish uchun taqsimlovchi tarmoqlar qurilgan va uning oqishini ta‘minlash uchun nishabroq xolatda qurilgan. Ariqlarning nishabroq holatda qurilishida ikkita jihatni e‘tiborga olishgan. Birinchisi yetarli darajada nishab qilib olinmasa, kichik va oxirgi ariqlarga suv yetib borishda muammo bo‘lgan, agar nishablik darajasi yuqori bo‘lsa, suv toshqini davrida kanallarning o‘pirilishiga olib kelgan. Shu jihatdan kanallarni qurishda maxsus hisob kitoblarga alohida ahamiyat qaratishgan. Toshqin kanallaridagi suvni boshqarish uchun oshiqcha suvlarni chiqarib tashlaydigan joylar – partovlar ham qurishgan. Daryolarning eski o‘zanlari, vohaning chekka joylaridagi pastliklar shunday partov sifatida qo‘llanilgan.

Ko‘pincha kanallarning ochiq turgan joylariga ortiqcha suvni saqlaydigan va qaytadan kanalga oqizadigan maxsus joylar ham bo‘lgan. Uni “badrov” deb atashgan. Badrovning ikki oxirgi qismida ikkita to‘g‘on bo‘lib, ular faqat suv xavfi darajasi ko‘tarilganda ochilgan [2].

Xorazm vohasini Amudaryo suvlari bilan ta‘minlashining o‘zi bu yerda insonlarning yashashi uchun qulay sharoitni yaratgan. Amudaryo o‘zanlari atroflari dehqonchilik qilish mumkin bo‘lmagan joylarda to‘qayzorlarga aylangan. Bu esa, hududning chorvadorlarning qishlashi uchun qulay vaziyatni yaratgan.

Tadqiqotchi B.I.Vaynberg arxeologik va geomorfologik tadqiqot ishlari natijasida Orol – Kaspiy hududining qadimgi davrga oid rekonstruksiyasini ishlab chiqqan [5]. Mil.avv. 900 va 300 yillarda hududda yog‘ingarchilik ko‘p bo‘lganligini aniqlagan. Bu esa, shu davrda aholining kengroq hududlarda dehqonchilik qilish imkonini bergan va aholi tomonidan keng hududlarning o‘zlashtirishiga sabab bo‘lgan. Shu davrda Xorazm vohasining Sariqamishbo‘yi o‘zanida suv ko‘payib, O‘zboy oqimi Kaspiy dengizi bilan bog‘langan. Aholi sonining oshib borishi va dehqonchilik bilan ko‘nikmalarning rivojlanishi urbanizatsiya jarayonlarining boshlanishida asosiy omillaridan biri bo‘lib xizmat qilgan. Chorvachilik bilan shug‘ullanuvchi aholi o‘troq turmush tarziga o‘tib, shaharlarni bunyod etishgan. Shaharlar atrofida, ariqlarning bo‘ylarida qishloqlar tashkil qilishgan va shu joylarda, ya‘ni turar joylariga yaqin hududlarda dehqonchilik kasbi bilan shug‘ullanganlar.

Xorazm vohasining atrofi cho‘llik bilan o‘ralganligi va Amudaryo bo‘ylarida chorvadorlarning qishlashi uchun qulay tabiiy sharoit bo‘lganligi sababli, hududning dehqonchilik vohalar doimo ko‘chmanchilar tahdididan himoyalaniishi lozim bo‘lgan. Daryo o‘zanlaridan chiqarilgan kanallarning tarmoqlangan joylarida qal’a – shaharlar bunyod etilgan. Shaharlarning tashqarisida esa, dalalari bo‘lgan. Dushman hujumi paytida atrofdagi dehqonlarning barchasi qal’a ichida himoyalangan va o‘zi ham tashqi dushmanga qarshi kurashda qatnashgan bo‘lishi ehtimoli kuchli.

Mil.avv. IV – III asrlarga kelib, namgarchilik iqlimi nihoyasiga yetib, quruq va issiq iqlim hukmronligi boshlanadi [5]. Bu jarayon ham qadimgi Xorazm davlatining urbanizatsion jarayoniga ta’sir ko‘rsatgan. Iqlimning quruqlashuvi Xorazm vohasi atrofida ko‘chmanchi qabilalarning yanada faollashuviga, ya’ni o‘tloq hududlarni izlab dehqonchilik vohalariga hujumlarining sonini ko‘paytirgan. Davlat o‘z mustaqilligini himoyalash uchun chegara hududlarda ko‘plab qal’alarni bunyod qilgan. Markazlashgan davlat tashkil qilingandan keyin aholi sonining oshib borishi ham kuzatiladi. Bu hududda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida aniqlangan qal’alarning sonidan kelib chiqib aniqlangan.

Xulosa va takliflar. Qadimgi Xorazm hududida urbanizatsion jarayonlarining shakllanishida tabiiy omillarning o‘rni katta hisoblanadi. Bu asosan irrigatsiya tizimi bilan bog‘liq holda kechgan. Amudaryoning ahamiyati bunday sharoitda nihoyatda ahamiyatlidir. Daryodan kanallar qazilib, dehqonchilik qilish uchun sharoit yaratilgan. Mabodo kanallar va ariqlarda suv to‘xtab qolsa, dehqonchilik xo‘jaligi inqirozga uchragan. Aholi orasida ochlik tarqalgan. Bu esa, aholining suvning orqasidan yurib, o‘zining yashab turgan hududini tark etishga majbur bo‘lgan. Boshqa suv ta’minoti bor joylarni o‘zlashtirishi ham ancha mehnat talab etgan. Shu sababdan aholi sun’iy sug‘orish tizimlarini tashkil qilganlarida unda doimiy suv bo‘lishidan manfaatdor bo‘lgan. Bu esa, urbanizatsiya jarayonida muhim omil hisoblanadi. Xorazm vohasida o‘ziga xos sun’iy sug‘orish tizimlari qurish va rivojlantirish shaharlar hayotida muhim hisoblangan. Qadimgi va o‘rta asrlar davrida suv ta’minoti to‘xtagan qal’alardan aholi ko‘chib ketgan. Lekin hozirgi kunda ham suv ta’minoti mavjud bo‘lgan ko‘hna qal’alar atrofida aholi yashab kelmoqda

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Беруний, Танланган асарлар I том. УзССР: ФАН, 1968. Б. 311 – 315.
2. Ғуломов Я.Ғ Хоразмнинг суғорилиш тарихи (қадимги замонлардан ҳозиргача). – Ташкент: Фан, 1959. –319 б.
3. В.В.Цинзерлинг Орошение на Амударье, часть 3. 1927. С. 197.
4. Андрианов Б.В. Земледелие наших предков. – Москва: Наука, 1978. – С. 107.
5. Вайнберг Б.И. Этнография Турана в древности. VII век до н.э. – VIII век н.э. – Москва: Восточная литература, 1999.
6. Асқаров А. Қадимги Хоразм тарихига доир баъзи бир масалалар //Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндошувлар. –Тошкент. 2004. – Б. 76-84.
7. Egamberdiyeva N.A. Amudaryo havzasi hududlarining qadimgi madaniyati Toshkent, Innovatsion ziyo. 2022. B.202.